

УДК 528.9

А.Ю. Гордєєв

Інститут землевпорядкування та інформаційних технологій при НАУ, м. Київ

СЕРЕДНЬОВІЧНІ МОРСЬКІ НАВІГАЦІЙНІ КАРТИ – «ПОРТОЛАНИ»

Вступ, вихідні передумови. Зображення Землі з минулих епох - це документи часу. Вони містять в аналогічній, кодованій формі свідчення про географічні знання та про технічну майстерність часу, в якому вони з'явилися. Аналіз складу та геометричної структури можуть сприяти тому, щоб краще розуміти розвиток наук взагалі та успіхи в науках про Землю зокрема. Портолан – це морська навігаційна карта XIII-XVII ст., перш за все, Середземномор'я, а пізніше - й інших акваторій. Але цю карту було створено великими майстрами свого діла. Зараз невідомо, звідки пішла ця майстерність, оскільки найстаріші портолани вже мають довершений та неймовірний вигляд для картографії, яку ми знаємо, на той час. Якщо сьогодні взяти портолан та пройти, керуючись ним, по Середземномор'ю під вітрилами, я гадаю, заблукати буде неможливо. Це перша загадка портолану – звідки він пішов і звідки така точність зображення цієї частини земної поверхні. Звісно, над цією загадкою б'ється вже не перше покоління картографів, істориків та просто аматорів, але ...

Портолани були морськими картами, зробленими моряками для моряків. Привабливість морської карти криється в її життєво важливій функції на борту судна. Її інформація про моря та обриси суходолу завжди окреслювала різницю між небезпечним та безпечним маршрутом, між життям та смертю. Вони були практичними та прагматичними.

Зараз важко уявити дослідників, що залишали відому акваторію з ненадійними морськими картами або зовсім без них, примітивними навігаційними інструментами і тільки з примарним уявленням того, що їх чекає попереду. Але ж на протязі багатьох століть моряки робили саме це [6].

Морські навігаційні карти призначені для судноплавства, забезпечення безпеки плавання та вивчення навігаційно-гідрографічного стану. На них у подробицях та дуже чітко показують лінію узбережжя, рельєф морського дна, навігаційні небезпеки, ґрунти, засоби навігаційного забезпечення, орієнтири, фарватери та інші елементи - загалом, усе, що важливо для практичного судноплавства [10]. Це сучасне визначення морських карт у цілому відноситься і до старовинних навігаційних карт – портоланів. Портолани – це один з видів морських карт, якими користувались мореплавці обмежений час, перші з відомих відносяться до XIII ст., останні - до XVII ст. Ці карти також відомі під назвами компасні, або румбові карти.

Дослідженням цих карт у різні періоди займались А.Е. Норденшельд, Х. Вінтер, Л. Багров, Л.А. Браун, А. Кортесао, Т. Кембел, Р. Альмагіа, І.К. Фоменко, Дж. Келли - мол., а також багато інших учених. Окремі дослідження цих карт постійно проводять архіви, музеї, бібліотеки, в яких вони знаходяться.

Однак, не дивлячись на безліч досліджень, залишається багато невирішених питань, а саме: час і місце їх появи, технологія виготовлення – враховуючи те, що їх створювали професійні морські картографи, не залишилось ніяких вказівок або описів технології їх виготовлення, є тільки описи, про те, як вони копіювались. Скоріше за все, це було професійною таємницею. Є думка, що портолани походять від цивілізації з більш високим рівнем технології, ніж та, що панувала в середні віки або в античні часи.

Мета даної статті – охарактеризувати особливості середньовічних морських навігаційних карт – портоланів.

Виклад основного матеріалу. Є ще багато вчених, хто вивчає портолани, що дійшли до нашого часу. І ця робота важлива, тому що портолани є надто ранніми, щоб бути побудованими на технологічній базі, згідно із сучасними поглядами. Деяке розуміння приходить при розгляді портоланів за їх компонентами. Беручи до уваги, що найстаріший регіон цих карт – Середземномор'я, яке захоплює нас точністю зображення своєї акваторії, на західних та східних краях прослідковуються еволюційні кроки, навіть на найдавніших портоланах. Дослідження цих змін

на їх історичному фоні показує, як середземноморці включили місцеві знання та здогадки, скоріш за все передані з вуст в уста, в ці карти, а оскільки торговельні горизонти розширювались, то карти покращувались через безпосереднє спостереження та використання [9].

Морські карти мають дуже багату історію. Але зараз нас цікавить тільки один вид цих карт, а саме портолани, що раптом (для нас, оскільки ми не знаємо попередньої еволюції цих карт) з'явилися у XIII ст. та пройшли свій шлях до XVII ст., коли еволюційним шляхом ці карти було замінено на карти в проекції Меркатора. Тому визначимо загальні риси і особливості цього виду карт.

Усі портолани об'єднують загальні риси:

1. Виготовлювались професійними картографами, які нерідко мали досвід у мореплаванні або були спадкоємцями династій, за виключенням деяких портоланів, які було зроблено вченими-монахами, однак можливо, і вони мали досвід мореплавання.

2. Всі портолани мають так звану компасну або румбову мережу.

3. Всі портолани виготовлювались на пергаменті для захисту їх від морського середовища. Після винаходу друку деякі карти з компасною мережею друкувались на папері.

4. На всіх портоланах лінії узбережжя Середземного та Чорного морів практично однакові та доволі точні.

5. В основі створення портоланів лежать єдині принципи головних умовних знаків.

Слово портолан, або портулан, надалі приймаємо - портолан, має італійське походження від слова porto — гавань. Ще одне тлумачення цього слова з латинської: „портус” на латині означає «порт», а «лана» — «шерсть», «шкіра вівці». Морська карта латинською мовою є „*mapa maritima*” або „*tabula nautica*”, італійською - „*carta da navigare*” або „*compasso*”, іспанською - „*carta marina*”, англійською - „*see-chart*”, німецькою - „*see-kart*”, голландською - „*paskaarte*” (Орачев).

Мабуть, дуже велика кількість вказаних на портоланах прибережних топонімів (портів, бухт та ін.) також сприяло назві портолан.

Назва «portolan chart» - доволі сучасний винахід, він іде від 90-х рр. XIX ст. Термін «портолан» було введено як науковий термін, щоб не плутати поняття карти і письмового опису навігаційних маршрутів. Зараз назва «морська карта - портолан» (portolan chart) міцно затвердилась у науковій літературі. Самі картографи для своїх карт використовували слово «carta», «tabula». Наприклад, на одному з портоланів П'єтро Весконтє є така легенда на латині: «Petrus Vesconte de januo fecit ista carta anno domini MCCCXI» (П'єтро Весконтє з Генуї виготовив цю карту у 1311 р. від Різдва Христового). У каталанському ордонансі 1354 р. і португальському документі 1443 р. згадуються назви «carta de marear» [14].

Анучин писав: „Ці карти іноді називають італійською портуланами (portolani), хоча це не зовсім точно: портулани власне були керівництвами для плавання між портами, на зразок старовинних периплів або сучасних лоцій, які супроводжували морські карти, але нерідко ця назва застосовується і до самих карт, що надавали найбільш необхідні та повні керівництва. Інша назва, що застосовується для них, це компасні карти, оскільки їх поява приблизно співпадає з розповсюдженням між італійських моряків знайомства з компасом, і оскільки вони завжди мають характерну мережу, не з меридіанів та паралелей, як наші карти, а з ліній, відповідних румбам компасу, які розходяться (зазвичай у кількості 32) з кількох точок на карті, і потім вони перехрещуються між собою. Іноді на таких картах, особливо на більш пізніших, зображується також в одному чи кількох місцях, більш або менш багато оздоблена (фарбами та золотом) роза вітрів, але назвати такі карти компасними не зовсім підходить, бо найстаріша з них з'явилась раніше того часу, коли компас став необхідним інструментом моряків. Те, що карти складались без допомоги компасу, каже те, що на них компасні рози вказують на дійсну північ, а не на магнітну, таким чином, на них не відображувалось схилення магнітної стрілки” [7].

Головним елементом змісту портоланів були абриси берегової лінії з відомими населеними пунктами. Невеликі острови та гирла річок виділялись кольо-

ром. Слід наголосити, що невеликі скелі та мілини позначали хрестиками і точками, як і на сучасних морських картах. На цих картах не надавали топоніміку суходолу далі узбережжя, і назви місць уздовж узбережжя писали перпендикулярно береговій лінії, при цьому іноді важливі міста виділяли кольором напису.

Внаслідок того, що морські компаси почали з'являтися у Європі приблизно у той самий час, коли з'явилися ці карти, більшість учених дійшли висновків, що призначення подібних картографічних матеріалів було в тому, щоб допомогти середньовічним морякам ходити за компасом. Немає сумнівів, що мореплавці в ті часи використовували карти для прокладання курсу за компасом, бо така метода описана в трактатах того часу. Щодо терміну «компас», то як курсовказівник він з'явився значно пізніше самого винаходу. Скоріш за все, він перейшов на прилад з назви самих морських карт, які на латині називались «комеспассус» — вказівник шляху.

Висновок. На цьому не закінчується перелік загадок цього виду морських карт. Портолани потребують визначення витоків їх походження та технології, враховуючи стан картографічної науки того часу.

Література.:

1. Campbell T. Census of Pre-Sixteenth-Century Portolan Charts // *Imago Mundi*. - 1986.- № 38. - P. 67-94.
2. Harley/Woodward. *The History of Cartography*. – Chicago, 1987. - Bd.1. - P.440-446.
3. La Ronciere V., Mollat du Jourdin M. *Les Portulans: Cartes marines du XIIIe au XVIIe siecle*. - Fribourg, 1984. - № 2-4. - P.198-199.
4. Moreland Carl and David Bannister. *Antique Maps*. - 3rd ed. - London: Phaidon, 1989. - P.32-39.
5. Nordenskojld A. E. *Periplus. An Essay on the early history of charts and sailing directions*. - Stockholm, 1897.
6. Putman Robert. *Early sea charts* // *Abbeville Press. Publishers*. - New York, 1983. - P. 7-27.
7. Анучин Д.Н. Старинная морская карта на пергаменте из собрания графа А.С. Уварова. - М., 1915.
8. Багров Л. *История картографии / Пер. с англ. Н.И. Лисовой*. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. - 319 с.

9. Браун Л.А. История географических карт / Пер. с англ. Н.И. Лисовой. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2006. - 479 с.
10. Морской энциклопедический словарь (МЭС): В 3-х тт. - Т. 2 / Под ред. В.В. Дмитриева. – СПб.: Судостроение, 1993. – 584 с.
11. Российская историческая картография (XV – начало XX вв.): Краткий словарь-справочник. – М.: Всесоюз. НИИ документоведения и архивного дела, 1997. - С. 142.
12. Салишев К.А. - Картоведение. - М., 1990. - С. 311-312.
13. Сосса Р.І. Історія картографування території України. Від найдавніших часів до 1920 р. – К.: Наук. думка, 2000. - С.19-21.
14. Фоменко И.К. Образ мира на старинных портоланах. - М.: Индрик, 2007. - С. 27-34.